

De Haagse opvang van Rotterdamse vluchtelingen na het bombardement van 1940

de Leeuwe, Just; Kleinegris, Richard

Publication date
2018

Document Version
Accepted author manuscript

Published in
Jaarboek Die Haghe 2018

Citation (APA)

de Leeuwe, J., & Kleinegris, R. (2018). De Haagse opvang van Rotterdamse vluchtelingen na het bombardement van 1940. In *Jaarboek Die Haghe 2018* (Vol. 2018, pp. 188-219). Geschiedkundige Vereniging Die Haghe.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

1. De Rotterdamse binnenstad in puin. Gezicht op de Grotemarkt richting het westen met geheel links de Bijenkorf en geheel rechts de Beurs en het C&A-gebouw, mei 1940. *Collectie provincie Zuid-Holland.*

De Haagse opvang van Rotterdamse vluchtelingen na het bombardement van 1940

Richard Kleinegris en Just de Leeuwe

Het bombardement van Rotterdam van 1940 was een misdadige oorlogshandeling van toen nog ongekende weerga, die helaas al snel werd nagevolgd. Een gevolg van deze overval was een grote vluchtelingenstroom van dakloos geworden burgers naar andere delen van de stad en nabije gemeenten. Den Haag toonde snel initiatief en hielp Rotterdam met het puinruimen en het opnemen van veel vluchtelingen. Economisch zelfredzame mensen vonden hun weg buiten instanties om, minder weerbare mensen waren afhankelijk van planmatige actie van gemeentelijke diensten en de rijksoverheid, die snel op gang kwam. In het begin speelden burgerinitiatieven ook een rol. Men kon putten uit diverse ervaringen zoals steun aan en huisvesting van gevluchte Joodse kinderen. Door de positieve intenties heen beproeft men, als de hulp structureler gaat worden, ook vooroordelen over de vluchtelingen, vaak alleenstaande mannen, die werden weggezet als ruw, asociaal en zelfs crimineel.

Het verhaal begint met een impressie van het bombardement. Vervolgens wordt het aantal vluchtelingen geraamd en beschreven hoe velen vertrekken naar buurgemeenten en naar Den Haag. Hierna komt de opvang in Den Haag aan bod. Eerst worden de twee fasen in de organisatie van deze opvang toegelicht. De ontwikkeling

van het aantal opgevangen vluchtelingen wordt geduid aan de hand van de bezetting van enkele grote opvangcentra en latere noodhuizen. Negatieve oordelen over vluchtelingen bleken daarbij een rol te spelen. Uiteindelijk kregen deze zelfstandige huisvesting in particuliere en gemeentelijke woningen. Ten slotte keerden mensen terug naar noodwoningen in Rotterdam.

Het bombardement

De Duitsers vielen op 10 mei 1940 ons land binnen. Ondanks de overweldigende overmacht ging de opmars moeizaam. Om een snel einde van de oorlog te forceren werd op 14 mei Rotterdam gebombardeerd. De meeste historici beschouwen het bombardement als een 'bij verrassing gepleegde gigantische oorlogsmisdaad'.¹ Capitulatie was 'een militair strategisch doel dat de burgerbevolking nog niet tot oorlogsrechtelijk geoorloofd doel' maakte.² De luchtaanval was, na de bombardementen van Guernica (1937) en Warschau (1939), geen incident maar de 'derde schakel in een reeks terreurdaden, die de wereld moest overtuigen van de rücksichtlose slagvaardigheid van de Luftwaffe en dat militair verzet daartegen zinloos was'.³ Het bombardement dwong de overgave af van ons land. De aanval werd bovendien de standaardmaat voor de bomaanvallen op Engelse steden vanaf de

2. Vluchtelingen met hun geredde have in de verwoeste stad, mei 1940. *Collectie Stadsarchief Rotterdam.*

nazomer van 1940. De standaardmaat bestond uit circa 100 toestellen, die in 10 minuten 160 ton bommen deponeerden op Rotterdam, met als inktzwarte resultante ruim 900 doden en 78.800 daklozen. Een op elke acht Rotterdamers stond ineens op straat.

Veel overlevenden getuigden van hun traumatische ervaringen. 'Heel langzaam werd het donker, terwijl het nog lang geen avond was. Uit de hemel vielen snippers, als zwarte sneeuw. Het leek op verbrand vloeiend papier', aldus de herinnering van een 12-jarig meisje.⁴ Een scholier, die onder het puin lag: 'het was de angst die me verdoofde. Er was geen geluid, geen stemmen, niets, al die tijd niet, alleen mijn eigen ademhalen. Er zat voldoende lucht onder het puin, maar dat stof zat in de weg en verstopte haast mijn strot. Toen raakte de lucht op en kreeg ik het pas benauwd. Zo lag ik daar op het einde te wachten.'⁵

De latere Russische spion George Blake verhaalde wat hij als 17-jarige scholier waarnam: 'de straten stonden vol mensen die de brandende hel ontvluchtten. Sommigen waren half gekleed, anderen duwden kinderwagens en handkarren voort met de paar bezittingen die ze nog mee hadden kunnen grissen. Velen waren gewond of totaal verdoofd. Anderen huilden. In een kerk dichtbij werd onmiddellijk een noodhospitaal ingericht, waar de gewonden behandeld konden worden. Ik werkte daar de hele nacht, samen met andere mensen bij ons uit de buurt. We voelden ons zowel dankbaar als schuldig dat we nog een dak boven ons hoofd hadden.'⁶ De jonge Henk Hofland: 'Ik fietste door de geuren van de verwoeste stad. Oververhit steen heeft een eigen aroma, alleen herkenbaar voor wie het zelf geroken heeft. Gemengd met de geur van de brand, de stank van verrotting, lijkenlucht.'⁷

3. Hendrik Suyver, plaatsvervangend hoofd van de Dienst S&V, geportretteerd door Willy Sluiter, 1944. *Collectie familie Suyver.*

Bijna de volledige binnenstad, de zogeheten 'stadsdriehoek', werd verwoest. Het betrof circa 25.000 woningen en 11.000 andere panden. Een dag na het bombardement beval de Duitse bevelhebber dat de binnenstad puinvrij moest worden gemaakt. Het Duitse leger moest door de stad kunnen trekken. Via de plaatselijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon werden 32.000 werklozen gerekruteerd. Op 1 november 1940 was alle puin geruimd. Een havenarbeider omschreef het werk als volgt: 'Puin van huizen of kolen uit de haven? Dat maakte geen verschil.'⁸

De gemeente Den Haag schoot hierbij snel te hulp. 'Den Haag is haar zuster te hulp gesnelde en zal blijven helpen. Al wat wij aan mannen en hulpmiddelen uit onze technische diensten

konden missen, is er heen gezonden', aldus burgemeester Salomon de Monchy (1880-1961) op 15 mei 1940.⁹ Een maand lang was een 'Haagsche expeditie', bestaande uit technisch gemeentepersoneel en ingehuurd werklieden, werkzaam in de verkrachte stad.¹⁰ Volgens directeur P. de Graaff van de Haagse Gemeente-reiniging werden 25 vrachtwagens ingezet voor het vervoeren van puin, oud ijzer, zware ijzeren binten en natuursteen. De Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (S&V) hielp al vanaf 18 mei met 28 man onder leiding van plaatsvervangend directeur Hendrik Suyver. Men werkte aan het vrijmaken van wegen, doorknippen van hinderlijke tramleidingen, het ontsluiten van schuilkelders en het omtrekken van wankel staande, gevaar opleverende muren. Het Haagse bouwbedrijf HABO werkte met 20 fitters aan het herstel van de gas- en drinkwaterbuizen om wijken weer van drinkwater te voorzien. De Haagse Dienst der Gemeentewerken stuurde 80 man en Gemeenteplantsoenen gaf met 31 man leiding aan werkloze handarbeiders. De stichting Schoolkindervoeding verstrekke ruim 40.000 kg warm voedsel. De Graaff meldde nog dat 'in de eerste dagen bussen in bedrijf [waren] om vluchtelingen uit Rotterdam te vervoeren naar 's-Gravenhage en omgeving, teneinde deze aldaar onder te brengen'.¹¹ 'Daklozen zijn hier opgenomen voor een verzorging, die wel maanden zal moeten duren', zoals De Monchy in mei al profeteerde. Op de vergadering van de gemeenteraad van 27 januari 1941 wilde de voorzitter het verslag van De Graaff voor kennisgeving aannemen. Diverse raadsleden wilden echter wel hun waardering voor de Haagse inspanningen uitspreken.

De herhuisvesting van dakloos geworden Rotterdammers

Bijna 80.000 Rotterdammers moesten in de verwarring snel een andere woonplek vinden. Dat gebeurde voor het grootste deel in de directe omgeving binnen de eigen stad. Uiteraard weken veel daklozen uit naar aangrenzende, toen nog zelfstandige gemeenten. Opvallend veel mensen trokken echter naar Den Haag. De zwakke inkomenspositie van de meesten speelde een voorname rol bij het zoeken naar een woning. Bij het woningaanbod waren particuliere woningen sterk oververtegenwoordigd, en binnen die categorie waren de laatste jaren alleen huizen gebouwd voor de lage tot hoge middenstand. Die nieuwbouw was duurder dan de schaarse sociale woningbouw.

Directeur ir. A. Bos van de Rotterdamse Gemeentelijke Technische Dienst becijferde twee maanden na het bombardement in een beknopt rapportje getiteld '15 Mei' het benodigde aantal nieuw te bouwen woningen. Van de 77.000 daklozen die hij toen had geteld, waren er volgens zijn schatting 19.000 mensen voor wie een nieuw huis moest worden gebouwd. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van 3,6 resulteerde dat in 5.300 woningen. Deze minimumraming vloeiende vooral voort uit vooral twee aannames. Ten eerste hield hij geen rekening met de bijna 25.000 mensen die op dat moment naar buiten Rotterdam en de randgemeenten waren gevlucht. Ten tweede meende Bos dat 30.000 mensen hun toevlucht konden zoeken in de 8.500 leegstaande particuliere woningen in Rotterdam.

De raming van Bos was aan de lage kant, maar het gemeentebestuur kon zich er goed in vinden. Veel daklozen vonden inderdaad binnen

de toenmalige gemeentegrenzen een nieuwe, permanente woonplek in de particuliere sector. Ze trokken op eigen initiatief in de door de crisistijd al jaren leegstaande woningen, wat voor vele kleine huisbazen de oplossing voor hun financiële problemen betekende. Blijdorp en Oud-Mathenesse, voor een groot deel nog onbewoond, stroomden vol, tot tevredenheid van de winkeliers.

Verder kon het gemeentebestuur erop rekenen dat veel van de mensen die in de paniek en chaos van die eerste dagen de gemeente hadden verlaten, niet snel terug zouden komen. Velen waren afhankelijk van een steunuitkering. De uitkering was een zaak van de gemeente. Had iemand een uitkering dan mocht die persoon niet zomaar naar een andere gemeente verhuizen. Rotterdam en een zevental grotere gemeenten stelden na het bombardement een regeling op waardoor de uitkering wel werd doorbetaald bij verhuizing naar een andere gemeente. Tientallen gemeenten, waaronder Den Haag, omarmden deze noviteit. De ontvangende gemeente zou de uitkering uitbetalen maar kon deze declareren bij Rotterdam. Rotterdam kon op deze manier bepalen wanneer haar ex-ingezetenen mochten terugkeren.¹² Deden deze dat ongevraagd dan werd de steunuitkering ingetrokken! De directeur van de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon van Apeldoorn uitte bezwaren en repte van de 'onsociale wijze' waarop Rotterdam zijn steuntrekkers heenzond 'zonder eenige voorbereiding'.¹³

De gemeente Den Haag becijferde na de oorlog dat Rotterdam als enige grote stad in 1940 kampte met een vertrekoverschot: 59 van de 1000 inwoners vertrokken 'ten gevolg van

het bombardement'.¹⁴ Daar Rotterdam per 1 januari 1940 bijna 620.000 ingezetenen telde, moeten op het eind van het jaar zeker 35.000 inwoners de stad hebben verlaten, veel meer dan Bos dacht. Die discrepantie is verklaarbaar. Vele 'uitgebombardeerden' konden op korte termijn terecht bij familie of vrienden, maar op de langere termijn leidde die opvang, zeker binnen kleine sociale huurwoningen, tot een onleefbare situatie. Bovendien werd mogelijk niet alle particuliere bouw verhuurd, zoals Bos berekende, omdat vele slachtoffers die niet konden betalen. Vele binnenstadbewoners behoorden tot de armste lagen van de bevolking. Het aandeel laagste inkomens was in de jaren dertig in Rotterdam door de crisis gestegen van 59 naar 71 procent.¹⁵

Wellicht vertrokken ook meer mensen omdat er door de bouwstop vanaf 1942 minder kon worden gebouwd dan Bos hoopte. Vanaf augustus 1940 werden uiteindelijk 2.130 noodwoningen gebouwd voor 7.500 bewoners. Geld voor meer was er niet. In Rotterdam betrof het de complexen Drentse, Brabantse, Gelderse en Utrechtse Dorp. In de naburige gemeenten IJsselmonde, Hillegersberg, Overschie en Vlaardingen werden ook dergelijke complexen gebouwd.

In 1941 zou opnieuw een fors vertrekoverschot optreden. De bevolkingsomvang van de Maasstad schoot dat jaar echter in één klap weer uit boven het peil van 1 januari 1940. Dat was een van de gevolgen van de annexatie van omringende zelfstandige gemeenten. Duizenden vertrokken vluchtelingen keerden op die wijze terug in de vergrote Rotterdamse moederschoot.

Veel vluchtelingen vertrokken naar Den Haag

Den Haag telde begin 1940 504.000 inwoners en boekte in dat jaar een forse bevolkingsgroei van ruim 10.000 inwoners. Die werd veroorzaakt door een vestigingsoverschot dat vooral te danken was aan een toestroom van bijna 8.000 mensen uit Zuid-Holland.¹⁶ Het lijkt aannemelijk dat het vestigingsoverschot uit Zuid-Holland vooral Rotterdammers betrof. 'Het grootste deel der vluchtelingen was neergestreken in Den Haag en omstreken, waarheen de Rotterdammer den weg zo goed weet. Hij zocht in zijn verkommering de oorden op, die hem in dagen van vreugde altijd zwierig en gastvrij hadden ontvangen.'¹⁷ Om hoeveel vluchtelingen ging het uiteindelijk? Aanvankelijk dacht de Haagse Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon, de latere Sociale Dienst, aan bijna 8.000 ontheemden, waarvan bijna 2.000 'steunbehoevend'.¹⁸ Uiteindelijk werden circa 6.600 Rotterdammers als vluchteling geregistreerd, van wie er 2.600 eerst werden opgenomen in de gemeentelijke opvang. Dat duidt erop dat zeker 4.000 vluchtelingen in de particuliere huursector terecht zijn gekomen.

De sociale sector bood voor vluchtelingen weinig woonruimte. Door de crisis en werkloosheid, waarmee veel bewoners terugvielen in de 'brede schare der steuntrekkenden', was de leegstand van sociale huurwoningen fors teruggelopen. Pieter Bakker Schut, directeur van de Dienst S&V, berekende dat vanaf 1937 de leegstand gering was: in 1940 stonden nog maar 85 gemeentewoningen leeg (1 procent). Dat lag aan de scheve verhouding tussen de aantallen sociale huurwoningen en middenstandswoningen. In de laatste categorie was de nieuwbouw jarenlang 'grootser geweest dan in

overeenstemming was met de behoefte'.¹⁹ In de jaren dertig werden in Den Haag maar 2.500 sociale huurwoningen gerealiseerd versus 36.390 (94 procent) particuliere woningen.²⁰ Deze woningen verrezen aan de zuidwestelijke kant van Den Haag, zoals in de uitbreidingsplannen 's-Gravenhage West (tussen de Mient en de Laan van Meerdervoort, rond het Notenplein, tussen de Appel- en de Kersenstraat en rond de Händellaan, de Verdi- en de Rigolettostraat), het uitbreidingsplan Leyenburg (tussen de Soestdijksekade en de Medemblikstraat) en ten slotte het plan Rustenburg/Oostbroek (tussen de Soestdijksekade, de Vreeswijkstraat en de Driebergenstraat). In deze speculatieve bouw heerste veel leegstand. Maar in de loop van 1940 halveerde het aantal leegstaande particuliere woningen van 6.440 tot 3.067 (2,2 procent). Dat schreef men vooral toe aan de instroom van Rotterdamse vluchtelingen.²¹ Rotterdammers die geen steun behoeften, vonden kennelijk, buiten het zicht van de autoriteiten, woonruimte in het Haagse overschot aan particuliere woningen.

Hoe was Den Haag organisatorisch voorbereid op de toestroom?

In het kader van voorbereidingen op een onvermijdbaar lijkende oorlog waren onder toezicht van de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken maatregelen getroffen. De 'Commissie Burgerbevolking' kreeg de algemene leiding over de huisvesting en verzorging van personen die ten gevolge van het oorlogsgeweld onderdak nodig zouden hebben. De uitvoering van alle regelingen die daarmee verband hielden, werd opgedragen aan het in 1939 geformeerde

4. Jhr. Willem Röell was de eerste maanden van de opvang van de Rotterdamse vluchtelingen hét gezicht van de Haagsche Stichting. Hier paradeert hij als luitenant-generaal met prins Bernhard op weg naar het Malieveld, 1938. Foto H.G.L. Schimmelpenningh. Collectie Haags Gemeentearchief.

'Bureau Afvoer Burgerbevolking' in de Jan van Nassastraat 80.

Bij 'afvoer' dacht men aan de evacuatie van bewoners uit gemeenten direct achter de veronderstelde frontlinie naar 'vluchtoorden', naar gemeenten die ruim achter het front lagen. In de opvanggemeenten moesten burgemeesters voor opvang geschikte panden inventariseren, zoals bedrijfsgebouwen, scholen en kerken en verder de beschikbare hoeveelheid stro. Als een burger dat kon bekostigen, moest hij voor huisvesting en voeding zelf betalen; voor hulpbehoevenden kwamen die kosten ten laste van

5. Inzameling van speelgoed door Haagse scholen voor de Rotterdamse kinderen, oktober 1940. Foto Polygoon. Collectie Haags Gemeentearchief.

de gemeente. Deze kon die kosten weer declareren bij het Rijk. Enkele maanden voor de Duitse inval was ook nagedacht over de registratie van dergelijke verplaatsingen. Men onderkende dat de door evacuatie ontstane situatie zich kon consolideren. Het bevolkingsregister van de opvanggemeenten moest worden uitgebreid met de gegevens van de uitgewekenen.²²

Bij de gemeente Den Haag had aanvankelijk burgemeester De Monchy de leiding. Hij liet zich bijstaan door de Haagsche Stichting voor Hulp aan Rotterdamsche Vluchtelingen ('Haagsche Stichting'). Die belastte zich met de huisvesting van vluchtelingen die zelf niet voor een onderdak konden zorgen en ook niet door de burgerij werden opgenomen. Deze vluchte-

lingen kwamen terecht in noodtehuizen. De Haagsche Stichting was op 29 mei 1940 opgericht door jhr. Willem Röell (1873-1958), tot 1937 commandant van het Nederlandse veldleger, en ir. Johan Frederik van Hoytema, hoofdingenieur bij de gemeente Den Haag. Zij brachten een bescheiden kapitaal van 100 gulden in. Voor geldelijke steun waren ze dus volledig afhankelijk van particulieren en overheid. Medebestuurders waren Allard Meinderd Vorstman, luitenant-generaal b.d., Wouter Cornelis Westhoff, oud-hoofdingenieur van de Nederlandse Spoorwegen, en jhr. Maurits van Karnebeek, die kort erop burgemeester van Zwolle werd.

Röell's rol bij de opvang van vluchtelingen was verklaarbaar omdat hij eerder betrokken

was bij het opstellen van een evacuatieplan voor de stad Den Haag. Door het verloop van de oorlog kon het door hem geleide comité niet veel uitrichten. Bij het opstellen van het evacuatieplan had het comité steun van het in 1939 door de burgemeester opgerichte Bureau voor Vrijwillige Dienstverlening. Dit bureau, onder leiding van Westhoff, moest door de mobilisatie ontstane ongewenste vacatures opvullen met vrijwilligers. Ook hier kwam men niet aan ‘vruchtdragend werk’ toe.²³ Op 15 mei 1940 kregen comité en bureau samen de taak om zich te ontfemen over de vluchtelingen uit Rotterdam. De vervolgens door Röell c.s. opgerichte Haagsche Stichting heeft dat gedaan tot 1 november 1940.

Men kon putten uit de recente ervaringen van het Haagsch Comité voor Vluchtelingen, geleid door de directeur van het Rode Kruis, gynaecoloog H. Offerhaus. Binnenlandse Zaken had in 1938 geëist dat Amsterdam en Den Haag ieder 200 joodse kinderen van 5 tot 16 jaar uit Duitsland zouden opvangen. Eind 1938 kwamen zo ruim 100 joodse kinderen naar Den Haag. Ze verbleven enige weken in quarantaine in de

openbare school aan de Copernicusstraat 159. Hierna gingen de kinderen naar het landgoed Ockenburgh en de Rijswijkse buitenplaatsen Cromvliet en Overvoorde. Behalve Offerhaus waren ook Bakker Schut en dr. Johan Putto, directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (GG&GD), hierbij betrokken.

De Haagse opvang van de vluchtelingen uit Rotterdam in 1940

In de tweede helft van mei 1940 moest de Haagsche Stichting acuut een onderdak vinden voor bijna 2.600 Rotterdamse vluchtelingen die nergens terecht konden. De eerste dagen verbleven ze in grote complexen als de Haagsche Dierentuin. Daarna werden ze doorgestuurd naar noodhuizen, waar ze langer zouden verblijven. De staf hiervan bestond in het begin uit een leider, een dame voor de huishouding, een administrateur en een nachtwaker, en soms een assistente voor de huishouding. Vanaf de zomer werden op verzoek van de gemeente militairen ingezet, die door de capitulatie zonder werk zaten: officieren als leider en onderofficieren als administrateur

Noodkreten

W.F. Muller woonde al enige weken in een noodwoning op het Alberdingk Thijmplein 33 toen deze zelfstandige tuinman en bloemist een noodkreet slaakte. Muller zag bij het bombardement alles verloren gaan. Hij was ‘nimmer ten laste van de gemeenschap’ geweest maar had nu een startkapitaal nodig voor gereedschap, bloemen en een inventaris. Met 200 gulden dacht hij een nieuw begin te kunnen maken in Nijmegen.¹

Op 3 juni 1940 vroeg de schipper M. Sluman Röell dringend om ondersteuning. Zijn zeilschip Fiducia, groot 84 ton, lag in de Leuvehaven en was zwaar getroffen, totaal uitgebrand en in zinkende toestand, waardoor ‘alles voor ons verloren is gegaan’.

Burgemeester De Monchy werd aangeschreven door de wanhopige drummer en percussiespeler Martin Schneider. Hij was na een optreden in de Maasstad al zijn instrumenten kwijtgeraakt en vroeg om een nood-

vergoeding, want hij was op dat moment ‘absoluut zonder middelen van bestaan’.²

- 1. HGA, Archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv. nr. 1 (ingekomen en doorslagen van uitgaande brieven en stukken 1940-1941), fol. 4.
- 2. *Ibidem*, inv.nr. 4 (Aanvragen steungelden).

en nachtwaker. Lambert Buurman, wethouder voor Sociale Zaken namens de SDAP, verklaarde later dat de opvang in het begin een heidens karwei was geweest. Het ging immers om duizenden vluchtelingen ‘berooïd van alles wat zij bezaten en geheel terneerGESLAGEN’.²⁴

In de eerste weken na het bombardement werden Röell, en in een enkel geval De Monchy, nadrukkelijk vereenzelvigd met de hulpverlening. Ze kregen persoonlijk post van mensen die getroffen waren en vaak alles waren kwijtgeraakt.

De Monchy werd al per 1 juli 1940 door de bezettingsmacht ontheven van zijn functie als burgemeester en vervangen door de wethouder van Onderwijs Cornelis van der Bilt (Liberale Staatspartij). Het college van B en W vroeg wethouder Buurman om de leiding van de vluchtelingenZORG op zich te nemen. Door de sociaal-democraat werd vrijwilligersopvang vervangen door een ambtelijke organisatie: de Tijdelijke Gemeentelijke Dienst voor verzorging van Rotterdamsche Vluchtelingen, ‘welke uitsluitend werd belast met het beheer over de noodtehuizen’.²⁵ Deze nieuwe organisatie werd effectief vanaf 1 november 1940 en zou een jaar bestaan. Het personeel kwam in deze tweede fase dus in gemeentedienst.

Op 9 december 1940 nam de gemeenteraad het voorstel tot goedkeuring van de zorg voor de vluchtelingen zonder hoofdelijke stemming aan. Er waren niet zoveel hoofden meer: diverse raadsleden zoals Willem Drees waren gegijzeld en de communistische raadsleden waren ontslagen. Het raadslid dr.ir. H.G. (Hendrik) van Beusekom (CHU) verdeelde in de vergadering de vluchtelingen in het ‘best gesitueerde deel’, dat

zichzelf kon redden, en anderzijds de groep van ‘minder gewenste elementen’, met ‘daartussen de groote massa van geëvacueerden, die ingekwartierd moesten worden door zorg van hogere hand’. Hij stelde dat de meeste vluchtelingen zelf onderdak hadden gevonden in particuliere huizen, al dan niet bij familie, of kamers hadden gehuurd, terwijl ‘maar een ondergeschikt deel’ van gemeentewege in tehuizen was ondergebracht. Buurman deelde mee dat de helft van de opgevangen Rotterdammers inmiddels weer uit de tehuizen was vertrokken.²⁶

De Tijdelijke Gemeentelijke Dienst stond vanaf 15 december 1940 onder leiding van de al genoemde luitenant-generaal b.d. A.M. Vorstman, bestuurslid van de Haagsche Stichting. Deze stichting beperkte zich als gezegd tot de zorg voor de huisvesting, terwijl de Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon de begeleiding en ondersteuning op zich nam. Deze dienst stond vanaf het begin in 1919 tot mei 1941 onder leiding van het voormalige SDAP-raadslid Leendert Hoejenbos.

De taken betreffende de ondersteuning van vluchtelingen waren deels voor iedereen gelijk en deels afhankelijk van de huisvestingssituatie. Alle vluchtelingen kregen kleding en schoeisel en verder genees-, heel- en verloskundige hulp tot aan begrafeniskosten toe. Vluchtelingen met een eigen woning werd meubilair en stoffering en wekelijks een uitkering verstrekt. Vluchtelingen in noodtehuizen of bij particulieren kregen zakgeld. De particulieren ontvingen een vergoeding voor huisvesting en voeding.

Deze taken gebeurden volgens richtlijnen van het eerder genoemde Bureau Afvoer. Uitgangspunt was dat vluchtelingen zo goed en

zo snel mogelijk werden geholpen. Voordat we op kwalitatieve aspecten van de hulpverlening ingaan, geven we hieronder aan om hoeveel mensen het ging.

Het aantal vluchtelingen en de geboden hulpverlening

Iedereen die na 14 mei 1940 Rotterdam verliet, werd bij de gemeente van vestiging als vluchteling ingeschreven via in drievoud opgemaakte formulieren. De eerste set formulieren bleef in de opvanggemeente, de tweede ging naar de rampgemeente, terwijl het derde exemplaar bij de Rijksinspectie van de Bevolkinngsregisters terecht kwam. De reden hiervoor was dat alle betrokken instanties zo de verhalen van (vermeende) vluchtelingen konden controleren. De calamiteit was ‘voor velen nu juist een reden zich uit Rotterdam in een andere gemeente te vestigen, ten einde, door onjuiste voorstelling, gemakkelijker voor eenigerlei ondersteuning in aanmerking te komen’.²⁷

De groep vluchtelingen die een beroep deed op de gemeente Den Haag slonk in snel tempo. Eind oktober 1940 ging het om 1.112 personen: 191 gezinnen met 799 personen en 313 alleenstaanden. Eind april 1941 waren er nog 47 gezinnen met 173 leden en 153 alleenstaanden, samen 344 personen. De ‘eenlopenden’ waren op beide momenten voor bijna 90 procent mannen!

Het betrof vluchtelingen, die ondersteuning, vergoeding wegens inkwartiering bij particulieren of een toelage (zakgeld) ontvingen wegens verblijf in een vluchtelingenhuis. Het aantal mensen dat nog steun kreeg was fors afgenomen en de meesten van hen woonden zelfstandig.

eind mei 1940	2.622
juli 1940	2.087
oktober 1940	1.112
december 1940	798
april 1941	344

Tabel 1. Aantal vluchtelingen in de opvang in Den Haag in 1940 en 1941. Bron: Maatschappelijk Hulpbetoon, verslag 1940 en 1941.

Volgens inventarisaties van de gemeente Rotterdam waren er per 1 mei 1941 in Den Haag nog 2.465 vluchtelingen die geen steun behoefden en 1.677 die wel daarop waren aangewezen en inmiddels vaak al zelfstandig woonden. Dat laatste cijfer spoort met bovenstaande tabel. Opgeteld zijn dat iets meer dan 4.000 mensen, een kwart van het aantal vluchtelingen dat nog buiten Rotterdam woonde. Ter vergelijking: in Gouda en Delft waren er toen 900 tot 1.000 vluchtelingen en in Utrecht en Amsterdam 400 respectievelijk 600 mensen.

peildatum	1 januari 1941	31 december 1941
eigen huisvesting	1.158	1.130
bij particulieren	102	16
vluchthuizen	510	0
totaal	1.770	1.146

Tabel 2. Aantal vluchtelingen met verblijfplaats in 1941

6. Rotterdamse kinderen op het IJclubterrein nadat de opvang in de Dierentuin was beëindigd, juni 1940. Collectie NIOD, Amsterdam.

Opvang in grootschalige complexen en noodhuizen
Toen de vluchtelingen vanaf 15 mei in Den Haag aankwamen, konden ze terecht in meer dan 20 gemeentelijke locaties. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen grootschalige voorzieningen voor de opvang gedurende de eerste dagen en kleinere gebouwen waar men langere tijd kon verblijven. Voor de laatste werden vooral schoolgebouwen ingezet: Gaslaan 161, Surinamestraat 25, Hekkelaan 4, Alberdingk Thijmplein 33, Paets van Troostwijkstraat 83, Gouwestraat 13, Louise Henriëttelaan 27, Hoge Prins Willemstraat 34, Belgische Plein 29, Kraijenhoffstraat 53, Waalstraat 32, Hoefkade 99, Paviljoensgracht 27 en De Gheijnstraat 51. Voor langer verblijf werden ook landgoed Cromvliet en kasteel de Binckhorst gebruikt. Net voor de oorlog uitbrak

7. Vluchtelingen in een van de geïmproviseerde kamertjes van de Haagse IJclub. De kamers werden afgezet met schotten die dienst deden tijdens de verkiezingen. Algemeen Handelsblad, 14 juni 1940. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

waren al vele tientallen scholen gevorderd voor de legering van Nederlandse militairen.²⁸ Bij het selecteren van schoolgebouwen voor vluchtelingen had de gemeente dus niet de eerste keuze. Grootschalige voorzieningen waren de Groenten Fruithal nabij de markt, de Haagse IJclub aan de Bezuidenhoutseweg, de Haagse Dierentuin, het Filmstadcomplex op landgoed Oosterbeek aan de Benoordenhoutseweg en het hulpziekenhuis bij de Tapijtweg. Die laatste drie locaties worden, voor een goed begrip van die opvang, nader besproken.

Het Filmstadcomplex op landgoed Oosterbeek
Op het landgoed Oosterbeek had de filmproducent en bioscoopexploitant Loet C. Barnstijn (1880-1953) in de jaren dertig zijn Filmstad

8. Rotterdammers die hun bed opmaken in de Haagse Dierentuin, 30 mei 1940. Foto Polygon.

gevestigd, als een Haags Hollywood. Naast het huis liet hij grote studio's bouwen, waar diverse speelfilms werden opgenomen. De Joodse ondernemer was op zakenreis in de Verenigde Staten toen de Duitsers ons land binnenvielen. Later vestigde de Duitse filmmaatschappij UFA zich ter plekke. Bij bombardementen van de daar later gestationeerde montageplaatsen voor V2-raketten liep het landgoed grote schade op. Toen de gemeente het landgoed in 1953 aankocht – Barnstijn had in 1945 vergeefs gepleit voor teruggave van het complex – werden huis en studio's gesloopt.²⁹

Dat de grote studio's zich goed leenden voor massale opvang was al gebleken in de oorlogsdagen van 10 tot 14 mei. Toen werden in heel Nederland 10.000 NSB'ers en mensen met vermeende NSB-sympathieën opgepakt en geïnterneerd.

Daar gebeurde zeker niet zachtzinnig. In Filmstad werden honderden mensen opgesloten. Ze werden gezien als 'vijfde colonne', als landverraders die de Duitsers actief zouden ondersteunen tijdens de oorlogsvoering. In Den Haag was die angst groot door de gevechten bij de luchthavens rondom de stad.³⁰ Een van die geïnterneerden was Johan Frederik Scholte, namens de Haagse NSB-afdeling onder de naam Volk in Nood gemeenteraadslid sinds 1939.³¹ Naar eigen zeggen werd Scholte schandalig behandeld door de Haagse Burgerwacht. Hij fulmineerde later in de raad over de 'onbeschrijfelijke toestand in Filmstad waar hij met honderden andere geïnterneerden onder ontzettende hygiënische omstandigheden opeen gepakt lag in een verstikkende atmosfeer, terwijl leden van de Haagse Burgerwacht met de geweren in de

9. Rotterdamse vluchtelingen hangen hun was te drogen op het terrein van de Haagse Dierentuin. Collectie Haags Gemeentearchief.

aanslag de geïnterneerden, die geen van allen in staat van beschuldiging waren, voortdurend met de dood bedreigden'. Volgens een stoïcijnse De Monchy stond de internering onder leiding van het militair gezag, politie en Burgerwacht traden slechts op als bewakers.³²

De Rotterdamse vluchtelingen zullen bij aankomst dus waarschijnlijk een ravage hebben aangetroffen na de uittocht van de NSB'ers. Filmstad verwerkte in de eerste noodopvang de meeste vluchtelingen, ruim duizend Rotterdammers.³³ Van al die mensen was de helft tien dagen later al opgenomen door particulieren in Den Haag. De eerste nacht sliepen de vluchtelingen op los stro in de filmstudio's. Snel hierna kwamen 470 strozakken uit een militair magazijn en volgde een succesvolle inzamelactie voor beddengoed. 'In lange rijen liggen thans geheele gezinnen naast elkaar, vader, moeder en de kindertjes in het bekende kermisbed. Hun schaarse

bezittingen hebben ze aan het hoofdeinde opgestapeld.'³⁴ Een kermisbed was een geïmproviseerd bed. Het bestond uit een matras direct op de grond dat als bed werd opgemaakt. Om 9 uur 's avonds sliepen velen al. Alleenstaande mannen werden na enkele dagen in andere delen van het complex ondergebracht.

Gemeentewerken had met spoed een wasgelegenheid met 40 kranen en 20 latrines geplaatst. Ook was er een waslokaal voor de kinderen, een aparte baby-afdeling en

een ziekenkamer waar onder leiding van gediplomeerde verplegers twaalf kinderen werden verpleegd. In de kantine smeerden vrijwilligers de eerste week duizenden boterhammen. In een magazijn bevonden zich allerlei door particulieren ingezamelde spullen. De organisatie was aldus in een ommezien keurig geregeld.

De stemming en fysieke gezondheid van de vluchtelingen was gezien de omstandigheden redelijk goed te noemen. Men had een groene buitenruimte en enige afleiding door optredens van amateurmuzikanten, met uiteraard een keur aan films. De voedselvoorziening was redelijk, al konden 'de porties niet altijd zoo groot zijn als het comité zou willen'.³⁵ De algemene stemming was er een van dankbaarheid maar het verlangen naar huis was erg groot. Filmstad werd vanaf 24 mei ontruimd en de mensen werden verspreid over de genoemde scholen.

10. Orang-oetang Agam met links enkele vluchtelingen, in het midden zijn oppasser H. Schilt en rechts directeur van de dierentuin W. graaf van Bylandt. Foto Polygoon.

De Haagse Dierentuin

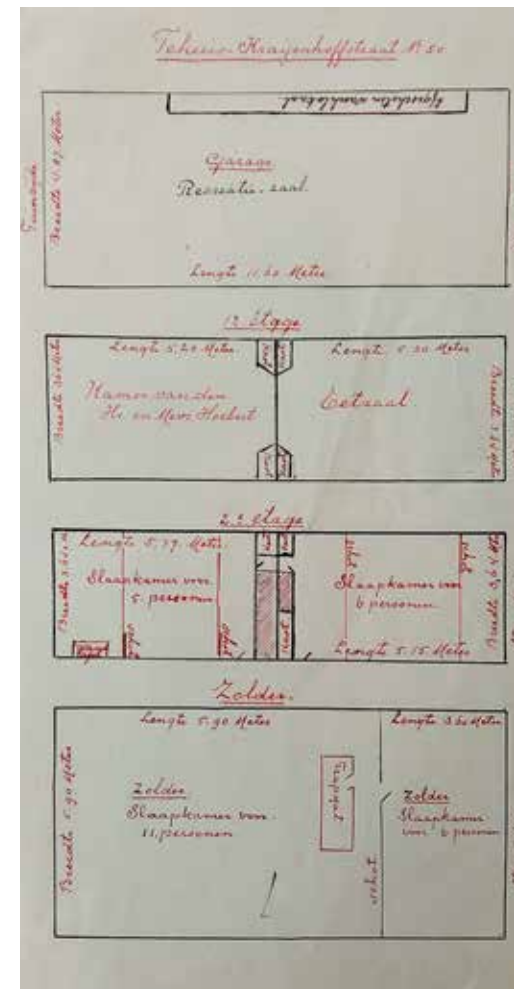
Ongeveer 250 vluchtelingen vonden hun heil in de Haagse Dierentuin aan de Benoordenhoutseweg, de huidige locatie van het Provinciehuis. Drie foyers waren ingericht als slaapgelegenheid. Mannen en vrouwen sliepen apart, kinderen sliepen bij hun moeders. In de grote schouwburgzaal werden maaltijden genoten en spelletjes gedaan aan lange tafels. Er was geestelijke hulp aanwezig en zelfs een Rotterdamse barbier. Voor beleg kon men kiezen uit kaas, worst en jam, dat van particuliere adressen werd aangeleverd. De kinderen speelden in de drooggelegde vijver en de dierentuin zelf. Voor hen was het verblijf hier een gouden gelegenheid om bij te komen van alle ellende. 'De jeugd aan wie gelukkig veel van 's levens leed vrij snel en dikwijls onbewust voorbijgaat, dartelt door de zalen.'³⁶

11. Villa Duynrose aan de Tapijtweg was onderdeel van het noodziekenhuis Zuidwal, dat enkele weken Rotterdamse vluchtelingen opving. Foto Just de Leeuwe, 2017.

De opvang ging niet zonder fricties. Directeur Wilhelm graaf van Bylandt herinnerde Röell namens het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap (de eigenaar van de dierentuin) meermalen aan de afspraak die gemaakt was: de vluchtelingen waren welkom voor een aantal dagen. Toen de dagen weken werden, maakte Van Bylandt gewag van zijn verplichtingen ten aanzien van het personeel, de schoolexamens die in juni afgenomen moesten worden in de Dierentuin en geboekte conferenties. Hij stelde 12 juni als uiterste datum van vertrek. De toon werd zuurder toen hij begon over schadevergoeding voor gederfde inkomsten – en of Röell dit maar kon regelen met de financiële autoriteiten.³⁷ Begin juni vertrokken de vluchtelingen naar diverse scholen en de Haagse IJclub. De Dierentuin ging dezelfde maand weer open voor het publiek.

Opmerkelijk was dat de apen uit Blijdorp na het bombardement ook een veilig heenkomen

12. Plattegrond van het vluchtoord in de Kraijenhoffstraat 50. Het pand was opvallend genoeg een garage en geen school zoals vrijwel alle andere vluchttoorden, 1941. Collectie Haags Gemeentearchief.

vonden in de Haagse Dierentuin. De oude diergaarde aan de Kruiskade was door het Rotterdamse bombardement zwaar beschadigd. Veel dieren kwamen om bij dit oorlogsgeweld. Enkele ontsnapten in de chaos. Een zebra werd gespot lopend door een winkelstraat en zeeleeuwen zwommen in de grachten. Twaalf mensapen, waaronder twee paar chimpansees, logeerden een tijd in de Haagse Dierentuin. Onder hen was de befaamde chimpansee August, die dagelijks een paar kopjes thee dronk en enkele sigaren rookte. 'In hoeverre het komende tekort aan tabak en de distributie van de thee, hem ook last zal bezorgen moet de naaste toekomst leren.'³⁸ Ook de bijna tien jaar oude orang-oetang Agam verbleef enige maanden in het Haagse en ging dagelijks uit wandelen met zijn Rotterdamse oppasser Schilt.

Hulpziekenhuis aan de Tapijtweg en huize Duynrose

Het hulpziekenhuis was een voormalig militair ziekenhuis, genaamd New Military Hospital, gebruikt voor Engelse krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Na deze oorlog werden de vijf barakken benut als filiaal van het Zuidwalziekenhuis. In 1939 kwam het nieuwe Zuidwalziekenhuis gereed en werden de barakken aan de Tapijtweg afgestoten. Maar ze stonden niet lang leeg, want op 14 mei 1940 kwamen vijftig gewonden aan, afkomstig van het overvolle St. Franciscusziekenhuis in Rotterdam. Ook de naastgelegen villa Duynrose, die leegstond, werd in gebruik genomen.³⁹ De organisatie van de opvang liep via de Luchtbescherming van het Belgisch Park: 'Het bleek hoe vergaande burgerzin en paraatheid energiek ook op sociaal terrein kan worden als dit plotseling wordt verlangd.'⁴⁰

Naast de gewonden waren er op het hoogtepunt van de opvang 138 mensen gehuisvest in de barakken en de villa, onder wie 65 kinderen. De vluchtelingen werden bijgestaan door vier verpleegsters, zes ziekendraagsters, een keukenploeg en een huishoudelijke dienst. De vluchtelingen staken zelf ook de handen uit de mouwen en hielden alles op orde. In de verstilde duin-omgeving kwamen ze ietwat tot rust. ‘Op een waranda, in de tuin zaten de diep getroffen mensen zich te koesteren in de zon, genietend van het prachtige uitzicht in een van de schoonste delen van Den Haag.’⁴¹ De directeuren J. Prijn en P. Hoebert sliepen om beurten in de villa om alles namens de Haagsche Stichting te controleren. Toen de vluchtelingen na enkele weken elders werden ondergebracht, vorderden de Duitsers de barakken.⁴²

Snelle daling van het aantal vluchtelingen in de ‘vluchtoorden’

Het aantal vluchtelingen in de vluchtoorden nam snel af. Rond de jaarwisseling van 1941 waren nog iets meer dan 500 alleenstaande mannen aanwezig. Een verklaring vormde de actieve werving van Nederlandse werklozen voor de Duitse industrie. Duitsland moest economisch met alle middelen versterkt worden. Bij het uitbreken van de oorlog waren bijna 500.000 Nederlanders werkloos, terwijl Duitsland zat te springen om arbeidskrachten.⁴³ Werken in Duitsland werd als ‘passend’ geduid en bij werkweigering kreeg men geen geld uit de werklozenkas. De onder rijkstoezicht gestelde arbeidsbureau’s deden niet meer aan arbeidsbemiddeling maar aan *Arbeitseinsatz!* De animo van de Hagenaars om in Duitsland te werken

hield aanvankelijk niet over. Voor werklozen die wel gingen, werden kleding en andere reisbenodigdheden voorgeschooten door het arbeidsbureau. Deze kosten werden vervolgens van het loon ingehouden. Door het ‘Gemeentelijk Sociaal Bureau voor in Duitschland geplaatsten’ werden in 1940 5.445 mannen over de grens geleid. Waarschijnlijk betrof het veel Rotterdammers: die hadden het moeilijk op de Haagse arbeidsmarkt. Aannemelijk is dat zij ook elders in Nederland bij aanleg van militaire vliegvelden emplooi vonden.

Door de afname van de bewoners in de vlucht-oorden konden verschillende scholen vanaf november 1940 weer worden vrijgegeven voor onderwijs, waar dringend behoefte aan was. Op 1 mei 1941 waren er nog zeven locaties in gebruik: die aan de Schelpkade, de Waalstraat, de Paviljoensgracht, het Belgische Plein, Cromvliet, De Binckhorst en de Hoefkade. De eerste twee waren vooral bedoeld voor alleenstaande mannen. Locatie de Schelpkade was in december in gebruik genomen ter vervanging van de Hekkelaan, die een zeer slechte reputatie genoot. Tijdens het raadsdebat over gemeentelijke opvang op 7 december 1940 haalde NSB-raadslid Scholte zijn gram en betitelde dit oord als ‘een van de meest beestachtige inrichtingen’: ‘zeer vochtig, zeer ongezond dus en voor bewoning volkomen ongeschikt’. Hij verhaalde van tien tot twaalf gezinnen per lokaal met tweepersoonsledikanten tussen houten schotten, afgesloten met een gordijn en een loopgangetje rondom het bed van 30 à 40 cm breed. Scholte meende bovendien dat er asociale elementen onder de bewoners schuilden, wat zich onder meer manifesteerde in dronkenschap. Hij vreesde

een ‘funesten invloed’. Wethouder Buurman noemde in zijn weerwoord eveneens de Hekkelaan ‘een gemeente als Den Haag onwaardig’. Ook andere plekken hadden een dubieuze reputatie. In de Schelpkade was een zaal voor ongehuwde vrouwen. Volgens GG&GD-directeur Putto betekende dat een ‘ontoelaatbaar verkeer tussen de sexen, waar tijdens de langdurige verduistering gelegenheid voor zou bestaan’.⁴⁴

Vanaf september 1941 werden de resterende vluchtelingen geconcentreerd in het schoolgebouw aan de Hoefkade 99. Er waren toen nog 39 personen, van wie 14 in gezinsverband. Per 1 december werd ook deze locatie gesloten. Het aantal werknemers was al flink teruggebracht tot 72 mensen toen de Tijdelijke Dienst haar werkzaamheden begon. Per 1 mei 1941 werkten er nog maar elf personen. Men was begonnen de overgebleven vluchtelingen zoveel mogelijk zelf te laten doen, omdat velen toch geen werk hadden en op die manier ook meer hart voor hun verblijfplaatsen zouden krijgen. Toen de Hoefkade sloot, werden de laatste werknemers ontslagen. Acht vluchtelingen gingen naar het Tehuis voor Onbehuisden aan de De la Reyweg 522, enkelen vonden een kamer, de overigen keerden terug naar de Maasstad.

Ook het Leger des Heils speelde een (bescheiden) rol bij de opvang. In eerste instantie werden moeilijke gevallen, asociale genoemd, opgevangen op de Prinsegracht 57. Later trachtte men vluchtelingen te spreiden over de landelijke Heils-tehuizen. Andere ‘levensschipbreukelingen’ werden geplaatst in de landbouwkolonie ‘Het Hooge Land’ in Beekbergen.⁴⁵

De geleverde hulp en de kosten ervan

Wethouder Louis Feber van Financiën en Openbare Werken stelde op 20 mei 1940 voor een ad-hoc krediet van f 50.000 vrij te maken voor de vluchtelingen.⁴⁶ Het krediet was bedoeld om de eerste acties in gang te zetten in afwachting van gelden van het Rijk. De totale uitgaven voor vluchtelingen in 1940-1941 bedroegen een veelvoud van dit krediet.

Kleding kwam oorspronkelijk uit liefdadigheid van vooral particulieren. Al snel bleek dat veel onbruikbaar was. Van allerhande artikelen was er bovendien te veel of juist te weinig. De spullen werden opgeslagen in een centraal magazijn, dat onder toezicht stond van paters en later in beheer kwam bij het Bureau Afvoer. Dat verzocht vervolgens Hoejenbos de zaak aan te sturen, die meteen vroeg om artikelen nieuw

	jaar	1940	1941
Ondersteuning, vergoedingen en zakgelden	f	105.975	f 273.788
Nieuwe kleding, schoenen en huisraad	f	81.510	f 17.307
Verpleegkosten	f	59.308	f 27.839
Verzorgingskosten	f	6.297	f 27.839
Bijzondere uitgaven	f	20.891	f 40.738
totaal	f	275.220	f 362.847

Tabel 3. Bron: Maatschappelijk Hulpvertoon, verslag 1941, p. 15

16. De gemeente Den Haag rantsoeneerde de brandstof voor auto's bij het uitbreken van de oorlog. Het bestuur van de Haagsche Stichting kreeg bovenop deze rantsoenen een aantal vergunningen om benzine te gebruiken. Dit plakkaat was bij bestuurslid Van Hoytema zichtbaar onder de voorruit aangebracht. Foto 1940. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

te mogen kopen. Bureau Afvoer stemde daarmee in, zodat deze kostenpost in 1941 beduidend hoger werd. Deze uitgaven werden door de gemeente bij het Rijk in rekening gebracht.

Op het ministerie werden de declaraties zeer kritisch ontvangen. Karel Johannes Frederiks, secretaris-generaal op Binnenlandse Zaken, vroeg zich hardop af of de 'noodzakelijke zuinigheid' wel in acht genomen was. Hij vond het aantal

ambtenaren bij Maatschappelijk Hulpbetoon groot. Frederiks verzocht om inkrimping van het personeel en vooral van het aantal hulpverleners. Daarnaast constateerde hij dat de administratie onvolledig was. Zo ontbraken er kwitanties van de giften in de eerste maanden van de hulp. Bovendien waren de levensmiddelen niet economisch genoeg ingekocht. Hij verzocht om een intern onderzoek naar alle tekortkomingen in de administratie. Pikant gegeven was dat hij het salaris van directeur Vorstman een stuk hoger vond dan gebruikelijk. Frederiks stelde tevens voor om alle tehuizen al op 1 juli 1941 op te heffen en de Tijdelijke Gemeentelijke Dienst te liquideren. De bewoners van de noodhuizen moesten hun heil zoeken buiten Den Haag, bijvoorbeeld in de nieuwe noodwoningen in Rotterdam.

Voedselvoorziening en volksgezondheid

Het gemeentelijke ziekenhuis aan de Zuidwal, onder leiding van geneesheer-directeur P.H. van Rooijen, was de enige stedelijke instelling die op grote schaal warme maaltijden kon verzorgen

17. Johan Putto speelde als hoofd van de GGD een belangrijke rol bij de opvang van de geëvacueerde Rotterdammers, 1962. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

18. Hygiënische raadgevingen van de GG&GD voor de vluchttoorden zoals opgesteld door Putto, 1940. *Collectie NIOD, Amsterdam*.

Notstandsbeihilfe

Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart trachtte de bezetting een sociaal gezicht te geven door oprichting van de *Notstandsbeihilfe*. Dit noodfonds werd in Rotterdam gevestigd en zou een jaar bestaan. Een gezin met twee kinderen kon aanspraak maken op een eenmalige uitkering van maximaal ruim dertig gulden. Meer dan de helft van de uitgekeerde bedragen werd door ouders besteed aan de aanschaf van kleding of schoeisel voor kinderen.

Van de vijf miljoen gulden die Seyss-Inquart beschikbaar stelde, is bijna drie miljoen uitgekeerd. De *Notstandsbeihilfe* ontving meer dan honderd-duizend aanvragen, waarvan de helft uit Rotterdam afkomstig was. Burgemeester Van der Bilt schreef het fonds dat de gemeente Den Haag graag gebruik zou maken van deze hulp voor de nieuwe bewoners.¹ De *Notstandsbeihilfe* wilde het geld echter niet rechtstreeks aan vluchtelingen uitkeren maar aan Maatschappelijk Hulp-

betoon. Men vreesde dat het geld anders hoogstwaarschijnlijk niet oordeelkundig zou worden besteed.

1. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (NIOD), archief Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete, toegang 014, afd. 3, inv. nrs. 534-541 (Notstandsbeihilfe).

voor de vluchtelingen. In de periode augustus-oktober 1940 werden 128.600 maaltijden bereid. De distributie van het voedsel was in handen van de particuliere stichtingen Schoolkindervoeding en St. Vincentius.

Het ziekenhuis kon zeker op de tevredenheid en dankbaarheid der vluchtelingen rekenen. Vluchteling S. Kattenburg schreef mede namens lotgenoten, dat 'het goede voedsel (...) met smaak wordt verorberd'.⁴⁷ De opzet van de grote gaar-

keukens leverde soms wel dubieuze hygiënische resultaten op: 'Onlangs trof ik in het warme voedsel aan een vingerverbandje met bloed en pus, terwijl de stampot haren bevatte en zeer zanderig was', meldde GG&GD-leidster J.B. de Bruijn.⁴⁸ Het eten werd mede bereid door de vluchtelingen die er kwamen te werken na bemiddeling van het arbeidsbureau. Zo moest ene Lena Plug-Voituron dagelijks emmers vol aardappelen schillen.

19. Bakkerij Hus was een van de Haagse bedrijven die de Rotterdamse vluchtelingen tegemoetkwamen. Hier de hoofdvestiging van de bakkerij in de Jacob Catsstraat 168-188, waar broden uitgeleverd werden tijdens de mobilisatie, 1939. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

Het voedsel werd al snel per auto naar de noodhuizen gebracht. Dit gebeurde op aandringen van de GG&GD. Want etensblikken die per paardenkar en bakfiets werden vervoerd, werden niet tijdig en onvoldoende schoongemaakt, zodat er gevaar ontstond voor buikloop en andere ziekten. Het taxibedrijf Protax aan de Fluwelen Burgwal kreeg van de gemeente 700

liter benzine per maand voor de bevoorrading.

De GG&GD had vlak voor het uitbreken van de oorlog samen met het Rode Kruis al voorzorgsmaatregelen getroffen om de Haagse bevolking te vrijwaren van epidemische ziekten. Men organiseerde EHBO-cursussen voor scholen en bedrijven⁴⁹ en men deed praktijkervaring op met voedselhygiëne, wasgelegenheden, vaccinaties,

de aanleg van toiletten en andere hygiënische zaken. Onder leiding van GG&GD-hoofd Johan Putto, bekend om zijn grote verdiensten bij de tuberculosebestrijding, opereerde de dienst effectief. Patiënten met infectieziekten werden snel uit opvanghuizen geïsoleerd, wat overigens gebeurde met ‘de meest mogelijke zuinigheid’.⁵⁰ Het aantal ziektegevallen in de vluchtoorden bleef beperkt. Alle vluchtelingen werden bij binnenkomst in Den Haag ontsmet. In het gebouw van de Ontsmettingsdienst aan de Van Boecopkade werden hiervoor twaalf douchecellen geïnstalleerd. Eenmaal ontsmet werd iedereen medisch gekeurd in de Kraijenhoffstraat.⁵¹

Overige hulpverlening in velerlei vormen

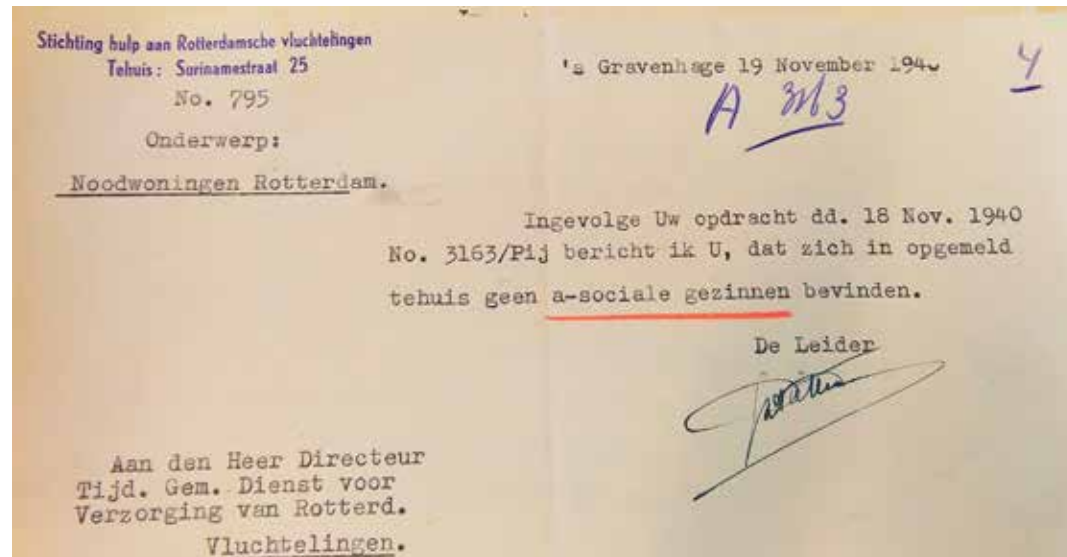
De vluchtelingen moesten hun ondersteuning zelf verdienen. Rotterdamse leerlingen van nijverheidsscholen kregen een plek op de R.K. Huishoud- en Industrieschool aan de Herenstraat 38 te Voorburg en de Van Diemenstraat 202 in Den Haag. De meisjes produceerden ruim 2.000 kledingstukken voor hun lotgenoten, zoals pyjama's, overhemden, japonnen en mantels. Inspectrices beoordeelden de werkzaamheden streng want de voorraad stoffen was beperkt.⁵²

Dat neemt niet weg dat veel hulp werd aangeboden door tal van bedrijven en ook vanuit de culturele sector. Zo gaf de HTM vrijkaarten aan bewoners van noodhuizen, die zich immers van de ene naar de andere gemeentedienst moesten spoeden.

Ook particuliere bedrijven droegen een steentje bij. De Haagsche Stichting kon bij de opvang een hele stoet ondernemers inschakelen: slaggers, schoenmakers, wasserijen, textielbedrijven, leveranciers van snoepgoed, aannemers, lood-

gieters, bezorgdiensten, kaashandelaren en nog vele anderen. Bij al die bedrijven en ondernemers werd geprobeerd tegen zeer gunstige tarieven goederen af te nemen of kosteloos te lenen. Dat gebeurde op landelijk niveau, zoals met de Twentse textielfabrieken, maar vooral op stedelijke schaal met leveranciers van verse waar. Zo leverde de Haagse industriële bakkerij Paul C. Kaiser uit de Elandstraat broden met 26 procent korting. Een tarwebrood van 18 cent kon voor 11,7 cent worden geleverd. Broodfabriek Hus leverde het brood zelfs met een korting van 33 procent uit liefdadigheid.⁵³ Unilever leverde margarine met korting, de Bijenkorf kwam met een algemene magazijnkorting van 10 procent en het Rijksbureau voor tabak en tabaksproducten regelde voor elke mannelijke vluchteling shag, rooktabak, sigaren en sigaretten. De bekende Haagse melkfabriek De Sierkan leverde aan de opvanglocaties alleen al in juni 2.700 flessen melk voor een bodemprijs van 2,5 cent per liter.

Onder leiding van Leo van Breen, journalist, romancier en verzetsman, werden tal van ontspanningsmiddagen en -avonden georganiseerd door de afdeling Ontwikkeling en Ontspanning. Zo waren er kindervoorstellingen, muziekavonden en films van ‘onschuldigen, komische aard’. Artiesten traden belangeloos op. Soms werd hier een bevoogdende houding naar de vluchtelingen manifest. Zo zag Vorstman af van het aanbod van gratis kaarten voor het bijwonen van een optreden van het Nederlandsch Orkest 's-Gravenhage. Vluchtelingen hielden volgens hem niet van deze muziek: ‘de smaak richt zich meer naar instrumenten, die men in uw orkest niet ziet.’⁵⁴

20. Schrijven van de leider van het vluchtoord aan de Surinamestraat 25 aan de Haagsche Stichting op 19 november 1940 met de mededeling dat het vluchtoord geen asociale bevat. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

Angst voor instroom van asociale en criminele elementen

De enorme inspanningen ten behoeve van de vluchtelingen verhulden niet dat de Rotterdammers met een zekere argwaan werden bekeken en dat negatieve oordelen meer dan latent aanwezig waren. Ambtelijk zwaargewicht Bakker Schut meende dat door de instroom 'een groot deel van de Rotterdamse paupers en een deel van donker Rotterdam' zich hier blijvend zouden vestigen: 'Het komt mij voor, dat de verplaatsing van de Rotterdamse onderwereld naar Den Haag voor onze Gemeente weinig aantrekkelijke perspectieven opent.'⁵⁵ Hoe Bakker Schut aan deze kennis kwam, vermeldde hij

niet en kennelijk werd het hem ook niet gevraagd. Van Beusekom zag het tijdens het raadsdebat iets anders. Hij sprak over 'een groep van onmaatschappelijke elementen, die ook hun weg hebben gevonden', maar die volgens hem 'liever onbekend wenschten te blijven en dus geen beroep doen op de overheid en op het Comité voor Huisvesting'.

Een negatief sentiment was al waarneembaar bij de schifting van de gezinnen in de vlucht-oorden naar 'maatschappelijke' gesteldheid. Onder leiding van F. Kranenburg, voormalig lid van de Hoge Raad, werd getracht asociale 'zoo mogelijk geheel uit onze tehuizen te verwijderen'. Dat gebeurde volgens Röell met succes.⁵⁶

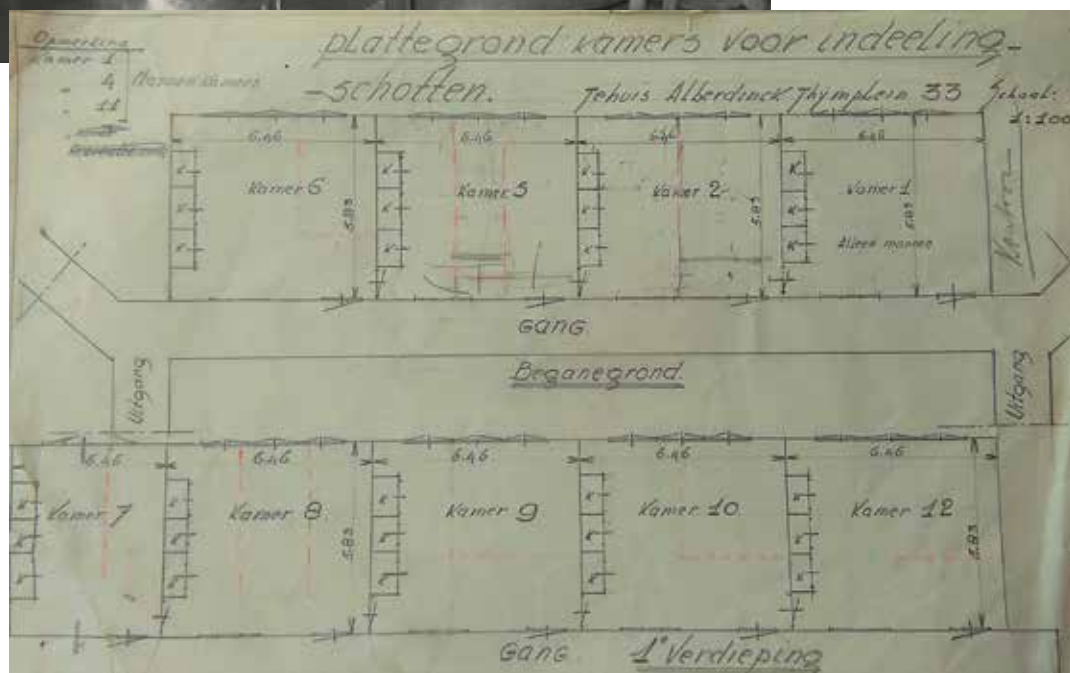
Kranenburg stelde voor om mensen op bepaalde gronden van elkaar te scheiden. Soms gebeurde dat om praktische redenen. Ouden van dagen konden het best bij elkaar geplaatst worden. Volgens Kranenburg waren ze echter ook 'dikwijls geen aangename kamergenoten' en in het slechtste geval 'wrakken'. Daarnaast werden alleenstaande mannen gescheiden van gezinnen en de betere sociale milieus van de zwakke milieus. Onder aan de ladder stonden de asociale en (vermeende) criminelen. Deze sociale stratificatie was ook af te lezen aan de noodhuizen zelf, waarbij er rangen en standen waren. Zo waren landgoed Cromvliet en kasteel de Binckhorst gereserveerd voor de betere standen. Vluchtoord Hekkelaan stond onderaan de sociale ladder. De leider van het opvanghuis aan de Gaslaan gaf opdracht om enkele families naar Cromvliet te verplaatsen vanwege hun vermeende hogere sociale status. Andersom werd een familie daar de toegang ontzegd. Volgens de leider van het Belgische Plein was 'het geen behoorlijk gezin, men is aan den drank'. Op basis van deze uitgesproken en minder uitgesproken morele gronden werden mensen ingedeeld, geweigerd of teruggestuurd. Zo was er voor een gezin helemaal geen plek in een Haags vluchtoord. 'Aangezien gebleken is dat de vrouw een publieke vrouw is, kon het gezin niet langer in de Gouwestraat blijven en werd het teruggebracht naar Rotterdam'.⁵⁷

Particuliere hulpverleners zoals mr. A.H. Hartman uit de Celebesstraat 90 werden vriendelijk bedankt voor het aanbod om een logeerkamer ter beschikking te stellen. Deze hulp werd echter afgewezen. De vluchtelingen kwamen namelijk uit 'de heffe des volks' en

zouden zich 'weinig thuis voelen bij de hogere standen'.⁵⁸ Röell voerde nog een 'gebrek' aan: 'De zaak is dat wij het allergrootste deel van onze vluchtelingen gekregen hebben uit de heffe des volks en dat het breken van gezinnen en het afgeven van kinderen daarin zelfs niet overwogen wordt.' Diezelfde dag herhaalde hij de frase 'heffe des volks' in een andere brief en vervolgde: 'dat het juist die soort van gezinnen zijn, die buitengewoon samenklitten, ook wat bewoning aangaat kan men de mensen niet bewegen, hun gezin ook maar tijdelijk te breken'.⁵⁹ Eigenlijk suggereerde Röell dat de mensen niet als verstandige burgers dachten door hun kinderen bij zich te houden en niet af te staan aan een onbekend persoon. Zijn opvolger Vorstman maakte overigens wel werk van een suggestie van burgemeester Van der Bilt om kinderen van 6 tot 14 jaar elders in Nederland te laten opvangen. Hij vroeg de GG&GD om lijsten van kinderen die van hun ouders wel voor onbepaalde tijd bij pleegouders mochten wonen. Dit leverde in augustus 1940 toch een kleine honderd namen op.

Huisvesting binnen de gemeente in particulier en gemeentelijk bezit

Het zijn typering en als 'heffe des volks' en erger, die de opstelling kleurden van verantwoordelijke inzake huisvesting. Het protestantse raadslid Van Beusekom ging in het genoemde raadsdebat van 9 december 1940 dieper in op de betekenis van huisvesting. Hij stelde dat een burgemeester van een nabije gemeente in noodopvang verblijvende vluchtelingen had toegesproken met: 'Gij hebt het zoo best, dat gij

13. De Centrale keuken van het Zuidwalziekenhuis in 1948. Foto Simon E. Smit. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

14. Deel van een plattegrond van de begane grond van het vluchtoord Alberdingk Thijmplein 33 in Spoorwijk. In de school was ook de luchtbescherming ingedeeld, 1940. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

15. De openbare lagere school aan de Hoefkade 99/hoek Fannius Scholtenstraat was de laatste plek voor Rotterdamse vluchtelingen die de gemeente Den Haag in bedrijf hield. Foto 1967. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

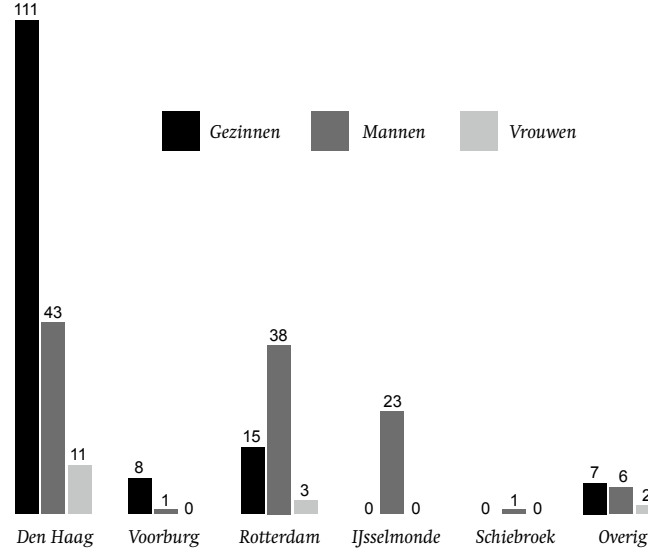
het best maar hier kunt blijven!’ Volgens van Beusekom is de uitspraak van deze burgervader als volgt verklaarbaar: ‘Als de mensen in een noodhuis blijven, raak ik ze wel eens kwijt, maar als ze in een eigen woning gaan, raak ik ze misschien niet meer kwijt’. Voor de CHU’er, welke partij zich baseerde op Bijbelse grondslag en voor wie het gezin de hoeksteen van de samenleving was, was deze stellingname ‘volkomen onjuist’. Voor hem was het belangrijk dat vluchtelingen zo gauw mogelijk konden doorschui-ven naar een eigen woning voor ‘herstel van het gezinsleven’ en in staat werden gesteld een zelfstandige plaats in de maatschappij te ver-werven en in eigen onderhoud te voorzien. Ook Buurman bevestigde dat ‘zo spoedig mogelijk’ het wonen in tehuizen moest worden beëindigd en het normale gezinsleven worden hersteld.

De sociale woningvoorraad van de gemeente bleef aanvankelijk grotendeels buitenspel bij het huisvesten van Rotterdammers en de duurdere van de woningbouwverenigingen helemaal. Plaatsvervangend directeur van de Dienst S&V Hendrik Suyver meende dat het tekort aan de goedkope woningen ‘bedenkkelijk’ zou toenemen. Hij achtte het naar de Haagse bevolking niet ‘verantwoord’ om woningen in Scheveningen, Spoorwijk en aan de Trekweg aan vluchtelingen te verhuren. Zijn advies werd overgenomen door B en W. Op dat moment, september 1940, waren enige tientallen gezinnen geplaatst in gemeentelijke hofjeswoningen in het Westeinde, de Frederikstraat, de Tripstraat en bij de Laak. Van die 32 gezinnen kregen overigens maar vijf een uitkering! Door de bouwstop kwam niets terecht van nieuwbouw om het woningtekort in de sociale sector te bestrijden.

Het betrof plannen nabij de in 1940 opgeleverde woningen aan de Van Ruysbroekstraat.⁶⁰ Bouw van noodwoningen in Den Haag werd ten sterkste afgeraden wegens snelle afschrijving, brandgevaar en gebrek aan hygiëne.

Midden september 1940 vroeg de inspecteur van de Volksgezondheid aan B en W om een opgave van enige honderden leegstaande wonin-gen die beschikbaar konden worden gesteld aan vluchtelingen. Bakker Schut antwoordde een week later aan B en W dat hij deze gegevens niet had en dat men bij Bouw- en Woningtoezicht (BWT) moest zijn. Hij viel zijn plaatsvervanger bij ‘dat indien inderdaad eenige honderden woningen aan Rotterdammers zouden worden toegewezen, daaruit zeer bedenkelijke gevolgen voor onze Gemeente zouden voortvloeien. In de eerste plaats zouden de inwoners van onze Gemeente worden gedupeerd, doordat in een tijd van dreigenden woningnood een groot aantal woningen van lage huurwaarde worden onttrokken aan degenen voor wie zij redelijker-wijze behoorden te worden bestemd: de inwo-ners van onze Gemeente.’⁶¹

De directeur van BWT verstreekte nog in september en in oktober 1940 aan de Haagsche Stichting, de GG&GD en het Bureau Afvoer Bevolking lijsten van geschikte particuliere woningen van ten hoogste zes gulden huur per week. Het Bureau Afvoer deelde mede dat men de opgegeven woningen bij voorkeur mocht bestemmen voor gezinnen die zich in tehuizen bevonden, dan wel op ‘onbevredigende wijze’ waren ingekwartierd. De veronderstelling hierbij was dat Rotterdam zelf niet op korte termijn over voldoende goedkope woningen zou beschikken. Overigens bleek uit de contacten

Tabel 4. Uitstromers van 1 november 1940 tot 1 mei 1941, naar personen levend in gezinsverband, alleenstaanden, geslacht en bestemming

tussen de Commissie en het Bureau Afvoer dat men op behoorlijke woningen rekende. Men vond verder dat de ‘verzorgden’ over het gehele land verspreid zouden worden: men zag geen reden waarom Den Haag alleen de kosten voor deze mensen zou moeten dragen.

De stichting van Röell bezichtigde samen met de inspecteur van BWT 50 woningen, waar-bij zestien al weer bezet of verhuurd bleken. BWT maakte een nieuwe lijst van 250 woningen. Men veronderstelde dat 150 woningen in de laagste huurklassen verhuurd konden worden aan vluchtelingen zonder dat de belangen van Haagse ingezetenen ernstig werden geschaad.⁶²

BWT wilde namelijk ‘in het bijzonder ongewilde woningen’ huren. Het ging onder meer om acht woningen in het hofje aan de Bankastraat van de exploitant Korpershoek en nog eens veertien in het hofje aan de Mallemolen. Een weduwe met een zoon en dochter kreeg een woning aan de Oranjelaan 34 voor de huurprijs van f 3,90 per week. De zoon was werkzaam als huidenzouter op het Haagse slachthuis en verdien-de 10 gulden per week. Aan dit gezin werd aanvullende steun verleend.⁶³

Men wilde die 150 woningen bestemmen om de populatie van 1.200 in de vluchtoorden te halveren: de resterende 600 bewoners bestonden uit ‘alleen levende mannen en ontoelaatbare gezinnen’. De 150 woningen waren

op advies van de directeur GG&GD bestemd voor gezinnen met kleine kinderen en grote gezinnen.⁶⁴ Van deze verwachtte men ‘behoorlij-ke bewoning’. BWT zou toezicht houden op de verhuur. Het Bureau Afvoer zou de woning eerst huren en zo gauw een huurder was geselecteerd zou de huur op diens naam worden overgezet. De verhuur ging op basis van een week- of maandcontract van de Vereeniging van Huis-eigenaren ‘Onderling Belang’.

De laatste melding van een inventarisatie van geschikte particuliere woningen dateerde van 1 november 1940. Het ging om 500 woningen met huren van f 2,00 tot f 3,50 per week, dus

f 208 tot f 317 op jaarbasis. Hoeveel woningen er verhuurd zijn, is helaas niet terug te vinden. De afspraken met BWT duurden tot oktober 1941, toen er nog maar enige tientallen personen in de opvang waren.

Tussen 1 november 1940, toen de Tijdelijke Dienst haar werkzaamheden begon, en 1 mei 1941, toen een aantal tehuizen werd gesloten, werd bijgehouden waar uitstromers naartoe verhuisden.

Het patroon van hervestiging weerspiegelde de voorrang bij de toewijzing van huisvesting van gezinnen met kinderen en andere grote gezinnen (zie tabel 4). De overgrote meerderheid van gezinnen bleef in Den Haag. Ook de meeste vrouwen bleven hier. Veel alleenstaande mannen keerden terug naar Rotterdam en haar buurgemeenten.

Terug naar Rotterdam

Raadslid Van Beusekom had ervoor gepleit gezinnen een nieuwe kans te geven door ze te huisvesten in de honderden noodwoningen die in Rotterdam en randgemeenten werden gerealiseerd. Buurman maakte melding van contacten met het Bureau Afvoer met als doel, 'dat ook de gemeente Den Haag een aantal van die woningen zal krijgen'.

De woningen werden door de in 1940 geformeerde Huisvestingscommissie in Rotterdam vooral toegewezen aan mensen die door hun werk aan de stad waren gebonden, zoals grondwerkers en vooral puinruimers. De woningen, die vijf jaar zouden meegaan, werden door de Rotterdamse Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon gestoffeerd en van de allernodigste huisraad voorzien.⁶⁵

Een ander toewijzingscriterium betrof de woon-situatie van de mensen. Degenen die na de meidagen het slechtst waren gehuisvest in kelders of noodtehuizen, kregen in principe voorrang. Hoewel het 'meestal weinig draagkrachtige gezinnen' betrof, was sprake van uiteenlopende groepen 'van zeer nette tot in hoge mate a-sociale groepen'. Men probeerde de nette huishoudens weg te helpen via wijziging van de voorschriften voor woningbouwverenigingen, die van hun nieuw gebouwde woningen een nader te bepalen maximum moesten reserveren voor door de Huisvestingscommissie uitgekozen gezinnen. In Hillegersberg weigerde men asociale gezinnen. In het eerste houten complex wilde men een verdeling invoeren 'om te voorkomen dat de nette groote gezinnen in onmiddellijke aanraking zullen komen met de a-sociale elementen in hetzelfde complex'.⁶⁶

De Dienst S&V maakte serieus werk van de kans om mensen via die noodwoningen te laten terugkeren naar hun stad. De kwaliteit van de huisvesting in Den Haag, de wijze van bewoning en de binding met werk bepaalden of de gemeente bereid was om energie te steken in gesprekken met collega's in de Maasstad over terugkeer. De archieven bevatten 126 dossiers van gezinnen die in dit kader zijn bezocht en beoordeeld. 34 gezinnen werden beoordeeld als A. Van hen vond men terugkeer 'noodzakelijk' of 'nodig maar niet noodzakelijk'.⁶⁷ Bij 38 gezinnen getypeerd als B vond men dat niet nodig of wenselijk. Bij 36 huishoudens, met stempel C, ging het om 'nette, rustige mensen', die netjes woonden en waarvan herhuisvesting geen urgentie had.

Van de A-gezinnen woonde ongeveer de helft al zelfstandig in Den Haag, de overige nog in gemeentelijke opvanghuizen. Van die 34 gevallen kregen 11 het predicaat 'noodzakelijk' ofwel 'A1', zo op het oog ging het vooral om werken. Het gezin van J. de Vos bestond uit elf personen, waarvan vijf jongens ouder dan 12 jaar. De vader was van beroep 'mastieker', dakbedekker, maar was werkloos geworden door het bombardement en had nu 'bij tijden' werk. De vijf grotere jongens werkten allen, als meubelschilder, bij een bakker en in een metaalslijperij: 'Flinke werkzame jongens die een paar dagen na de ramp bazen in Den Haag hadden en allen, behalve de 21-jarige, direct in Rotterdam aan het werk kunnen. Indruk behoorlijk.' De wijze van bewoning van hun te kleine Haagse woning werd omschreven als 'goed'. Het advies luidde: 'Noodwoning gewenst, zowel in verband met de onvoldoende huisvesting als met het oog op het werk van de jongens.'

Een ander A1-gezin was dat van H. de Vos-Plaats. Of het familie was, vermeldt het dossier niet. Het gezin telde vijf jongens van wie drie ouder dan 12. Dit gezin woonde 'netjes'. De oudste jongen had tbc, een nog veel voorkomende ziekte, en moest apart slapen. De andere twee grote jongens werden beoordeeld als 'harde werkers, misschien wat ruw maar flink, en aardig. Flinke jongens, die thuis meehelpen'. De vader was glazenwasser en had vast werk bij de CEMSTO in Rotterdam. Hij fietste dagelijks heen en weer: 'Is 's-avonds dood af.' Men achtte een noodwoning in Rotterdam zeer gewenst gezien het werk van pa, die getuigde van een indrukwekkend arbeids-ethos.

Een van de B-gezinnen bestond uit een echtpaar met twee jonge jongens. Vader Hendrik was acrobaat maar zat al twee jaar werkloos thuis met een gebroken voet. Hun hofjeswoning was niet in 'besten staat' en de wijze van bewoning werd afgedaan als 'zeer matig'. De verdere typering was ook niet mals: 'Leven in concubinaat. Uit de laagste volksklasse. Ontevreden en veeleischend'. Het advies luidde dat met het oog op de kinderen – een was net verpleegd voor tbc – betere huisvesting in Den Haag gewenst was.

Al deze dossiers werden vervolgens behandeld door de Rotterdamse collega's van het Centraal Evacuatie Bureau, afdeling woononderzoek. Hoe deze dossiers zijn afgehandeld en of men blind voer op de conclusies van de Haagse ambtenaren, is niet te traceren.⁶⁸ Dit bureau nodigde bovendien in juni 1941 39 Rotterdamse ouderen uit om terug te keren naar een Tehuis voor Ouden van Dagen aldaar.

Epiloog

In 1940 werd Nederland de oorlog ingesleurd en toonde het fascisme zijn ware gedaante door een ongekende terreurdaad: het bombardement op de weerloze burgerbevolking van Rotterdam zonder ook maar de schijn van tactische oorlogsdoeleinden. Bijna 80.000 mensen werden dakloos. Velen konden in Rotterdam zelf worden opgevangen. Veel huizen stonden tenslotte leeg. Een groot aantal dakloos geworden mensen moest in de loop van het jaar hun heenkomen zoeken in naburige gemeenten. Ruim 6.600 vluchtelingen kwamen voor korte of langere tijd in Den Haag, de stad waar men voor de oorlog zo prettig uit kon gaan. Tweederde hiervan huurde buiten bemoeienis van de autoriteiten ook hier

leegstaande, speculatief gebouwde, middenstandswoningen. Er resteerden 2.600 Rotterdammers die sociaal-economisch minder zelfredzaam waren en die uiteindelijk via een mix van overheids- en particulier ingrijpen werden opgevangen in grote complexen en daarna in schoolgebouwen, die daarvoor gevorderd waren. Vervolgens werden die vluchtelingen doorgeleid naar een eigen woning. Soms werd voorgesteld hen terug te laten keren naar een noodwoning in Rotterdam. Ondanks het soms weinig vleien taalgebruik, rijst toch een beeld op van een beoordeling waarbij men vanuit de vluchtelingen probeerde te denken. Dit alles voltrok zich binnen een jaar.

Het was een opmerkelijke opgave, die men wellicht het beste in perspectief kan zien door deze te vergelijken met de huisvesting van statushouders, erkende asielzoekers van heden. In de laatste tien jaar betekende dat voor onze stad een wisselende opgave van 100 tot 1.500 mensen, waarvoor de corporaties 10 procent van hun vrijkomende woningen moeten reserveren.

Diverse elementen herkent men ook bij huidige vluchtelingenstromen. Een voorbeeld is de grote groep van alleenstaande mannen. Te denken geven de neerbuigende oordelen van bevoegde autoriteiten over de vluchtelingen. Die waren vaak getekend door langdurige werkloosheid en beschikten over een lage opleiding en idem inkomen. Natuurlijk waren er grote verschillen in opvoeding en gedrag. Dat rechtvaardigde geenszins generalistische uitspraken zoals dat men niet van klassieke muziek zou houden, niet om zou kunnen gaan met beter gesitueerde burgers en dat men bleef 'klitten' aan de kinderen – alsof het vreemd was om zelf

voor de kinderen te willen zorgen! Recent zagen we in de Verenigde Staten dat het scheiden van gezinnen vanwege de positie van de kinderen een rol speelde bij de aanpak van vluchtelingen. Het is voor hedendaagse begrippen niet voor te stellen dat een sociaaldemocratisch, vooruitstrevend man als Bakker Schut zonder terug te vinden bewijs zelfs sprak van 'onderwereld'. Het was wellicht te billijken dat hij en zijn rechterhand Suyver niet graag schaarse sociale woningen wilden aanbieden aan 'nieuwkomers'. Dat gold te meer daar sociale woningbouw, ondanks hun inspanningen, door het Rijk maar mondjesmaat was toegestaan, anders dan middenstandsbouw. Het had sympathieker geklonken als zij de problematiek hadden beperkt tot een kwantitatief probleem en het daarbij hadden gelaten.

Ondanks deze bedenkingen zijn de auteurs onder de indruk van de Haagse hulp aan zusterstad Rotterdam toen deze in brand stond, en aan haar minder weerbare, dakloze en gevluchte burgers.

Noten

1. H.J.A. Hofland, *14 mei 1940* [Rotterdam, 2007], p. 18.
2. P.W.M. Hasselton, *Bombardement van Rotterdam* (Amsterdam, 2005), p. 59.
3. *Op.cit.*, p. 60.
4. F. Baarda, *Rotterdam 14 mei 1940. De ooggetuigen. De foto's* (Bussum, 2015), p. 61.
5. *Op.cit.*, p. 76.
6. George Blake, *Geen andere weg* (Amsterdam, 1990), p. 58-60.
7. Hofland, *14 mei*, p. 14.
8. Baarda, *Rotterdam 14 mei 1940*, p. 112.
9. S.J.R. de Monchy, *Rede gehouden in de eerste raadsvergadering na de bezetting door de Duitsers* (Den Haag, 1940). Typogram berustend in de bibliotheek van het Haags Gemeentearchief (HGA). Een contemporaine transcriptie bevindt zich in het Joods Historisch Museum, Amsterdam, documentencollectie, inv.nr. 0000813. De Monchy wijdde tijdens de raadsvergadering van 20 mei een herdenkingsrede aan Michel Jöels, joods raadslid en voorzitter van Mischkenoth Israël, die de 'benauwenis van deze tijd niet heeft kunnen verdragen' en op 15 mei zelfmoord pleegde. De burgemeester noemde daarbij ook de hulp aan Rotterdam.
10. HGA, *Gemeenteverslag Den Haag 1940*, bijlage 23 (Verslag Gemeentewerken), p. 4.
11. HGA, *Handelingen van de gemeenteraad 1941*. Getypte bijlage 1 bij de vergadering van 27 januari 1941, 'Verslag van hulp aan Rotterdam' van de directeur van de gemeentelijke Reinigingsdienst, december 1940.
12. Stadsarchief Rotterdam (SR), archief Commissie Armenbestuur Rotterdam, Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon, Dienst Sociale Zaken, toegangsnummer (toegang) 57, dossier 1396 (Stukken met betrekking tot verhuizingen naar andere gemeenten in verband met de oorlogstoestand, brief van Departement van Sociale Zaken d.d. 13 okt. 1941).
13. *Ibidem*, dossier 1111, brief directeur voor Maatschappelijk Hulpbetoon van Apeldoorn aan zijn collega in Rotterdam op 30 sept. 1942.
14. *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage* (Den Haag, 1948), p. 59.
15. SR, collectie 3002, Periodieken, dossier P301, Inkomen en vermogen te Rotterdam 1914-1939. Jaarlijkse periodieken van het Gemeentebureau van de Statistiek van de Gemeente Rotterdam mede gebaseerd op informatie van de Rijksbelastingdienst.
16. *Enige grondslagen*, p. 133.
17. Ch. Cocheret, *Helpende handen. Geschiedenis van de Stichting Centrale Voorziening te Rotterdam, 1940-1946* (Rotterdam, 1951).
18. HGA, *Gemeenteverslag 1940*, bijlage 35 (Verslag Maatschappelijk Hulpbetoon), p. 66.
19. P. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage, 1914-1939* (Alphen aan den Rijn, 1939), p. 53-54.
20. HGA, *Gemeenteverslag 1939*, bijlage 17 (Verslag Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting).
21. HGA, *Mededelingen van het Bureau voor Statistiek en Voorlichting* ('s-Gravenhage, 1947), p. 13.
22. Nationaal Archief, Commissie Burgerbevolking, Bureau Afvoer Burgerbevolking, toegang 2.04.48.12, inv.nr. 39, brief van de Subcommissie voor de Registratie aan de voorzitter Commissie Burgerbevolking d.d. 11 mrt. 1940.
23. HGA, *Gemeenteverslag 1940*, p. 49.
24. *Haagsche Courant* 9 nov. 1940, p. 4, 'De Haagse zorg voor de Rotterdamsche geëvacueerden. Tehuizen zullen geleidelijk aan ontruimd worden. Onderhoud met wethouder Buurman.'
25. HGA, *Gemeenteverslag 1940*, bijlage 35 (Verslag Maatschappelijk Hulpbetoon), p. 66.
26. HGA, *Handelingen van de gemeenteraad Gemeenteraad*, p. 337 (vergadering d.d. 9 dec. 1940).
27. HGA, archief Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952, toegang 610, inv.nr. 2030, Overzicht van werkzaamheden inzake registratie van vluchtelingen, opgemaakt door de chef der Afdeling 'Bevolking, Verkiezingen en Burgerlijke stand', circa 1940.

28. HGA, *Gemeenteverslag* 1940, bijlage 41 (verslag Lager Onderwijs), p. 3 e.v.
29. M. Linnemann, 'Cohen, Lodewijk (1880-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (Den Haag, 1994). Webversie, laatst gewijzigd op 12 nov. 2013.
30. L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1953), p. 101-106. De Jong geeft treffende voorbeelden van de paniek die er in Den Haag heerste tijdens de Duitse inval.
31. De enige plaats waar de NSB dat jaar officieel meedeed aan de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlands was Amsterdam. De naam 'Volk in Nood' was ontleend aan een NSB-blad met deze titel, dat vanaf 1938 verscheen.
32. HGA, *Handelingen van de gemeenteraad* 1940, Verzameling 1940, nr. 6, d.d. 25 juni 1940 ('Huis-zoeking bij en behandeling van geïnterneerden in het tijdvak 10-14 mei 1940'). Scholte was de leider van Het Front van Nering en Ambacht, dat ontstond uit het Middenstandsfront en in 1942 opging in het Nederland Arbeidsfront. Het Middenstandsfront was op 20 juli 1940 opgericht. Het doel van de organisatie was op basis van denkbeelden van de NSB te komen tot de verzorging van de sociale belangen van kleine ondernemers en de behartiging van bedrijfsbelangen van de leden bij de overheid.
33. *Rotterdamsch Nieuwsblad* 24 mei 1940, 'De Rotterdamsche vluchtelingen in Den Haag. Bezoek aan enkele kampen'.
34. *Op.cit.*
35. *Het Vaderland*, 24 mei 1940, 'Comité Röell gaat vluchtoordn concentreren'.
36. *Op.cit.*
37. HGA, archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 7, stuknr. 38, Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap, brief van Van Bylandt aan Röell d.d. 23 mei 1940. De afhandeling heeft Van Bylandt niet mogen meemaken want hij stierf op 28 september 1940.
38. *Haagsche Courant* 10 juni 1940, 'Rotterdamsche apen logeeren in Haagschen Dierentuin'. De geschiedenis van de orang-oetang Agam is beschreven in J. Akveld, *Een aap op de wc. Een dierentuin in oorlogstijd* (Hoorn, 2015), p. 92-93.
39. Deze vrijstaande villa uit 1914 was gebouwd in opdracht van T. Stokvis door de architecten A.P. Smits en H. Fels in Engelse landhuisstijl.
40. *Haagsche Courant* 25 mei 1940, 'De huisvesting van Rotterdamsche geëvacueerden. Een bezoek aan een viertal verblijven'.
41. *Op.cit.*
42. In 1945 werden de barakken en de villa door de gemeente verhuurd aan het Haagsch Sanatorium voor longtuberculose en chirurgische tuberculose. In 1957 werden de barakken gesloopt.
43. B.A. Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag, 1990), p. 77.
44. HGA, Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 4, stuknr. 13, Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst, brief Putto aan wethouder Sociale Zaken d.d. 20 dec. 1940.
45. *Haagsche Courant* 16 aug. 1940, 'Het sociale probleem van de Rotterdamsche geëvacueerden'.
46. HGA, *Handelingen van de gemeenteraad* 1940, p. 213 (vergadering d.d. 20 mei 1940).
47. HGA, archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 4, sub Kattenburg en gezin, brief aan wethouder Sociale Zaken d.d. 16 sept. 1940.
48. HGA, archief Gemeenteziekenhuizen Den Haag 1822-1999, toegang 424, inv.nr. 634. De kok aan de Zuidwal ontkende eerst maar gaf later schuld toe. Een monster van de stampot werd naar het GG&GD-hoofdkantoor aan het Nassauplein gezonden.
49. E. van den Bent, *Gepokt & gemazeld. 75 jaar Haagse GG&GD 1912-1987* (Den Haag, 1987), p. 63.
50. HGA, archief Gemeenteziekenhuizen Den Haag 1822-1999, toegang 424, inv.nr. 916.
51. HGA, archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 4.

52. HGA, archief Vereniging Industrieschool voor meisjes 1876-1982, toegang 671, inv.nr. 26.
53. HGA, archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 4.
54. *Ibidem*, inv.nr. 25 (Commissie ontwikkeling en ontspanning).
55. HGA, archief Bouw- en Woningtoezicht, toegang 666, inv.nr. 564, brief van Bakker Schut aan B en W d.d. 21 sept. 1940.
56. HGA, archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 4.
57. *Ibidem*, brief van Röell van 5 juni 1940 aan leidster tehuis Gouwestraat 13.
58. *Ibidem*, fol. 26, briefwisseling Hartman en de Haagsche Stichting mei 1940.
59. *Ibidem*, brieven van Röell d.d. 1 juni 1940 aan mw. Hogendijk te Haarlem en mw. Van de Mortel te Noordwijk.
60. Richard Kleinegris, Fred van den Burg en Just de Leeuwe, *Compact en harmonisch. Sociale woningbouw in Den Haag 1850-2015* (Den Haag, 2016), p. 118.
61. HGA, archief Bouw- en Woningtoezicht, toegang 666, inv.nr. 564, brief Bakker Schut d.d. 21 sept. 1940 aan B en W.
62. *Ibidem*, brief directeur BWT d.d. 22 okt. 1940 aan B en W.
63. *Op.cit.*
64. HGA, Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv.nr. 4, fol. 13, brief directeur GG&GD d.d. 17 sept. 1940 aan wethouder Sociale Zaken L. Buurman.
65. J. Oudenaarden, *Ooggetuigen van de Rotterdamse geschiedenis in meer dan honderd reportages* (Amsterdam, 2008), p. 172.
66. SR, archief Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon, toegang 57, dossier 1393, brief directeur Gemeentelijke Woningstichting in kopie op 13 juni 1942 gezonden aan de Stichting tot beheer en exploitatie van woningen.
67. HGA, archief Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting, toegang 487, inv.nr. 3460.
68. HGA, archief Haagsche Stichting voor hulp aan Rotterdamsche vluchtelingen, toegang 501, inv. nr. 8, map 87 (Evacuatiecommissaris te Rotterdam). Of de geselecteerde Rotterdammers terugkeerden, kon niet worden geverifieerd. Relevante dossiers in het Stadsarchief Rotterdam waren niet toegankelijk voor onderzoek. In een later stadium is een aantal dossiers op ons verzoek toch ter beschikking gesteld. Deze boden geen antwoord op deze vraag.